

**ԱՐՑԱԽԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԹԵՎՈՒՄ
1993 Թ. ԱՄԱՌԱՅԻՆ ՌԱԶՄԱՐՇԱՎԻ ՄԱՐՏԱՎԱՐԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ***

Մեեր Հարությունյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու, պահեստազորի մայոր
«Կաճառ» գիտական կենտրոնի տնօրեն
Արցախի Հանրապետություն, Շուշի, Մուրացյան 2
Էլ. հասցե՝ kachar.gk.shushi@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 24.01.2020, գրախոսվել է 23.01.2020, ընդունվել է
տպագրության 05.08.2020

Ներածություն

Արցախի հարավային սահմաններին մշտապես սպառնացող հակա-
ռակորդի ռազմական հենակետերի վնասազերծման օպերացիաները
ռազմարվեստի տեսանկյունից վերաիմաստավորելու անհրաժեշտությունն
ավելի քան հրատապ է ինչպես Պաշտպանության բանակի առաջավոր
փորձի ընդհանրացման, այնպես էլ մեր տարածաշրջանում ռազմաքա-
ղաքական իրադրության սրման պայմաններում Հայաստանի Հանրապե-
տության ու Արցախի անվտանգային-պաշտպանական համակարգում
հնարավոր մարտական գործողությունների ռազմավարությունն ընտրելու
համար գիտատեսական հիմքեր ստեղծելու առումներով:

Սույն ուսումնասիրության նպատակն է ռազմագիտորեն քննության
առնել ռազմաճակատի հարավային ուղղությունում 1993 թ. ամառային
ռազմարշավի օպերացիաները և ներկայացնել դրանց մարտավարական
առանձնահատկությունները: Առաջադրված նպատակին հասնելու համար
խնդիր ենք ունեցել ներկայացնելու, մասնավորապես, Արցախի հարավային
սահմաններին մշտապես սպառնացող Ջաբրայիլի, Ֆիզուլիի, Կուբաթլուի
ռազմական հենակետերի վնասազերծման նպատակով պլանավորված ու
հաջողությամբ իրականացված օպերացիաները, դրանց մարտավարական
առավել կարևոր յուրահատկությունները, մտահղացումների հնարամտո-
րեն իրականացման եղանակները և հակառակորդի գերակշիռ ուժերին

*Հետազոտությունն իրականացվել է ԱՀ ԿԳՍ նախարարության տրամադրած ֆի-
նանսական աջակցության շնորհիվ՝ N 18 AK-007. «Ռազմարվեստի զարգացման արդի
փուլի առանձնահատկությունները Արցախում» գիտական թեմայի շրջանակում:

պարտության մատնելու ոչ դյուրին գործում ՊԲ ռազմիկների անհատական որակների ու բարոյահոգեբանական գերազանցության նշանակությունը**:

Թեմայի ուսումնասիրվածության աստիճանը

Թեմայի պատմագրությանն անդրադառնալով՝ կարող ենք փաստել, որ հիմնախնդիրը նման առաջադրմամբ, ըստ էության ու գիտականորեն ուսումնասիրված չէ: Արցախյան պատերազմի մասին գրած հեղինակները շոշափել են վերոհիշյալ օպերացիաների առանձին դրվագները և, մեծ մասամբ, ռազմաքաղաքական տեսանկյունները: Իսկ դա, բնականաբար, բավարար համարել չենք կարող, մանավանդ, որ բազմաթիվ նորահայտ փաստեր արդեն հնարավորություն են ընձեռում նորովի շարադրելու խնդրո առարկա օպերացիաները, ավելի հանգամանորեն անդրադառնալու հատկապես Արցախում ռազմարվեստի զարգացման գործում դրանց ունեցած նշանակությանը: Կարծում ենք՝ սույն թեմայի պատմագրության հակիրճ ներկայացումը կարտացոլի հիմնախնդրի ուսումնասիրվածության աստիճանը:

Հարավային ուղղությամբ իրականացված ռազմական գործողություններին անդրադարձել է ՊԲ լրատվական ծառայության (2001-ից՝ լրատվության և քարոզչության բաժնի) պետ Սենոր Հասրաթյանը¹: Նշված աշխատանքներն ավելի շատ քարոզչական, ճանաչողական-տեղեկությանին բնույթ են կրում, օպերացիաները ներկայացված են մակերեսայնորեն, բազմաթիվ անհարկի կրկնություններով, նկարագրություններում քաղաքական բաղադրիչը հաճախ գերազանցում է ռազմականին, բացակայում են ռազմագիտական վերլուծությունները և փաստերի հիման վրա արված եզրակացությունները: Որպեսզի մեր գնահատականներն ավելի առարկայական լինեն, բերենք դրանք հաստատող օրինակներ: Ներկայացնելով հարավային ուղղությամբ իրականացված օպերացիաներում ՊԲ հրետանավորների դերը՝ Ս. Հասրաթյանը գրել է. «...շնորհիվ նրանց կողմից իրականացված ճշգրիտ կրակային աջակցության, ինքնապաշտպանական ուժերը մեկը մյուսի հետևից ոչնչացրին Ֆիզուլու, Ջեբրայիլի,

** Առաջադրված ակնհայտ ոչ դյուրին խնդիրը լուծելուն օգտակար են եղել ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանի «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսի գլխավոր խմբագիր, գնդապետ (պաշտոնաթող) Դավիթ Չիլինգարյանի խորհրդատվությունները:

¹ Հասրաթյան 1998, 2001, 2008, 2018 և այլն:

Ղուբաթլուի, Ջանգելանի, Հորադիզի շրջաններում տեղակայված թշնամական հենակետերը և Արցախի պետական սահմանը հասցրին մինչև Արաքս գետը»² (տեղանունների ուղղագրությունը բնագրային է): Մեջբերված տողերը և ռազմական գործողության արդյունքը, որ հեղինակը համարել է սահմանների անվտանգության բարձրացումը և ՊԲ նյութատեխնիկական բազան ռազմավարի հաշվին համալրելը, նույնությամբ կրկնվել են նաև նրա այլ հրատարակություններում³:

Անհարկի կրկնությունների և ակնհայտ մակերեսայնության վկայություն է նաև հետևյալ անդրադարձը. «Այն իր շարունակությունն ունեցավ նաև օգոստոսից մինչև հոկտեմբերի վերջերը ռազմաճակատի հարավարևելյան և հարավային ուղղություններում իրականացված մարտական գործողությունների ընթացքում, երբ մեկը մյուսի հետևից հայկական ուժերը վնասագերծում էին Ֆիզուլիի, Ջեբրայիլի, Ղուբաթլուի, Ջանգելանի և Հորադիզի տարածքներում տեղաբաշխված թշնամական ռազմահենակետերը»: Հակաօդայինների ներդրումն այդ օպերացիաներում արտահայտված է «Ֆիզուլի քաղաքի մերձակայքում» «երկու (օգոստոսի 16-ին և 17-ին), իսկ Ստեփանակերտի երկնքում՝ մեկ (օգոստոսի 31-ին) ինքնաթիռ» ոչնչացնելու փաստի արձանագրմամբ⁴:

Այդ օպերացիաները գիտականորեն փորձել ենք ներկայացնել մեր ատենախոսությունում⁵, ինչպես նաև առանձին հրապարակումներում⁶:

Խնդրո առարկա օպերացիաների մանրամասներին անդրադարձել են դրանց պլանավորմանն ու իրականացմանն անմիջապես մասնակցած ռազմական բարձրաստիճան առանձին գործիչներ կամ նրանց մասին պատմող հեղինակները: Հատկանշական են ՀՀ և ԼՂՀ ռազմական գերատեսչությունը ղեկավարած Ս. Սարգսյանի և Ս. Օհանյանի հեղինակությամբ լույս տեսած և գեներալ-լեյտենանտներ Մ. Գրիգորյանի, Ս. Բաբայանի և այլոց մասին պատմող կենսագրական ու հուշագրական բնույթի

² Հասրաթյան 2009, 40:

³ Հասրաթյան 2010, 75, հմմտ. 2-րդ հրատ. 2014, 75 և այլն:

⁴ Հասրաթյան 2009, 96, հմմտ. Հասրաթյան 2010, 126, ինչպես նաև 2-րդ հրատ., 125-126:

⁵ Հարությունյան 2001, 119-125, հմմտ. Հարությունյան 2015, 150-157:

⁶ Հարությունյան 2000, 40-42, Հարությունյան, Խաչատրյան 2004, 697-699, Арутюнян 2009, 56, Մարտիկ 1999, օգոստոս, N 33, Մարտիկ 1999, օգոստոս, N 34, Մարտիկ 2004, օգոստոսի 14-21 և այլն:

գորքերը⁷: Նշվածներից միայն Ս. Բաբայանին նվիրված գրքում ենք հանդիպում հարավային ուղղությունում 1993 թ. ամառային ռազմարշավի օպերացիաների հանգամանալից նկարագրությունը, ինչը կարևորվում է դրանց մտահղացման, պլանավորման ու իրականացման վերաբերյալ մի շարք ուշագրավ տեղեկություններով:

Ընդհանրական ու հանրահայտ տեղեկությունների վերարտադրությամբ, իսկ ադրբեջանցիների դեպքում նաև իրականության նենգափոխմամբ հանդես են եկել մի շարք հեղինակներ⁸, որոնք, ցավոք, ըստ էության չեն նպաստել վերոնշյալ հիմնախնդրի գիտական մշակմանը:

1993 թ. ամառային ռազմարշավի հիմնական ուղղության փոփոխման նախադրյալները

Ջաբրայիլի, Ֆիզուլիի և Կուբաթլուի օպերացիաների անհրաժեշտությունը հասկանալու համար նախ ներկայացնենք 1993 թ. ամառային ռազմարշավի հիմնական ուղղության փոփոխման նախադրյալներն ու շարժառիթները: Մարտակերտ քաղաքի շրջակայքում և Աղդամի ռազմական հենադաշտում հակառակորդի հարվածային խմբավորումների ջախջախման, տիրապետող բարձունքների վրա նպաստավոր բնագծերի զբաղեցման շնորհիվ ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը (ԻՊՈԻ) Ստեփանակերտի ու Մարտակերտի օպերատիվ ուղղություններում կանխարգելեցին հակառակորդի ակտիվ գործողությունները՝ միաժամանակ անվտանգ դարձնելով ԼՂՀ հյուսիսարևելյան սահմանագիծը: Թվում էր, թե հակառակորդի հարձակման միակ հնարավորությունը մնացել էր օդուժը, սակայն ԼՂՀ հակաօդային պաշտպանության արդյունավետության բարձրացումը, ՀՕՊ միջոցների կատարելագործումը և հակաօդայինների մասնագիտական վարպետության բարձրացումը կաշկանդում էին հակառակորդի գործողությունները նաև օդում: Ստեղծված պայմաններում հակառակորդի նոր ակտիվացումն սպասելի էր հարավարևելյան և հարավային ճակատագծում, քանի դեռ մարտունակ էին Ֆիզուլիի, Ջաբրայիլի, Կուբաթ-

⁷ Մարգարյան 2002, 19, 58, Օհանյան 2012, 141-144, Հակոբյան 2006, 23-24, Հակոբյան 2013, 62-66, Խաչատրյան, Ղազարյան, Մարգարյան 2008, 126-137:

⁸ Арутюнян 1997, 171-184, Աբրահամյան 2007, 497-500, 88-90, Հակոբյան 2008, 254-256 և 561-562, ծան. 7, Հովհաննիսյան 2015, 121-128, Жирохов 2009, 88-90, Араслы 1995, 41-43:

լուի և Ջանգելյանի ռազմական խմբավորումները: Փոխվրեժի նպատակով ադրբեջանական հրամանատարությունը հարվածի հիմնական ծանրությունը փոխադրեց հենց դեպի հիշյալ օպերատիվ ուղղությունը: Հիրավի, դա դժվար չէր կռահել, քանի որ Մարտունու ուղղությունը Ադդամի հենադաշտի կորստից ու այնտեղ գտնվող մարտունակ խմբավորման պարտությունից հետո այլևս չէր կարող գայթակղել կամ հաջողության հույս ներշնչել հակառակորդին: ԻՊՈՒ-ի բավարար քանակությամբ մարտունակ ուժերի ու միջոցների առկայությունն Ադդամի և Մարտակերտի ուղղություններում հակառակորդին զրկում էր հակահարձակման անցնելու հնարավորությունից, իսկ Օմարի և Լաչինի ուղղություններում ադրբեջանական զինված ուժերի առաջխաղացման բոլոր հուսահատ փորձերը կասեցվեցին:

Հադրութի Պաշտպանական շրջանի (ՊՇ) ուղղությամբ հակառակորդի նոր ակտիվացումը պայմանավորված էր նաև Ֆիզուլիի, Ջաբրայիլի, Կուբաթլուի և Ջանգելյանի շրջաններում ադրբեջանական մեծաքանակ ուժերի առկայությամբ և հետագա կենտրոնացմամբ, ինչպես նաև հայկական ուժերի պաշտպանության ճակատագծի ձգվածությամբ, ինչը մի որևէ հատվածում ճեղքում կատարելու հույս էր տալիս թշնամուն:

ԼՂՀ ԻՊՈՒ հրամանատարությունն իր հերթին շահագրգռված էր Հադրութի ՊՇ-ում պաշտպանական համառ մարտերով հյուծելու հակառակորդի հարվածային խմբավորումներին, անցնելու վճռական հակահարձակման ու լուծելու հանրապետության հարավարևելյան ու հարավային սահմանների, ինչպես նաև Լաչինի մարդասիրական միջանցքի անվտանգության խնդիրը, որ ծառայած էր ինքնապաշտպանության ուժերի առջև դեռևս 1992 թ. աշնանային ռազմարշավից ի վեր:

Ինչպես և սպասվում էր Ադդամի խմբավորման պարտությունից հետո, հակառակորդը վիթխարի կենդանի ուժ և միջոցներ կուտակեց Ֆիզուլիի և Ջաբրայիլի շրջաններում՝ դրանով իսկ մատնելով հարվածի գլխավոր ուղղությունը ԼՂՀ հարավարևելյան ու հարավային շրջանները տեղափոխելու իր մտահղացումը: Դա արդեն ակնհայտ էր, որովհետև խախտելով կրակի դադարեցման վերաբերյալ երկկողմանի համաձայնության պայմանները՝ հակառակորդը ռազմաճակատային գծի ամբողջ երկայնքով շարունակում էր հայկական պաշտպանական դիրքերի և խոր թիկունքում գտնվող խաղաղ բնակավայրերի հրթիռահրետակոծությունները:

Հակառակորդը համառ, բայց ապարդյուն ջանքեր էր գործադրում Հաղրութի ՊՇ Բախտիզ լեռան, Գովշաթլուի, Կավաք բարձունքի, Խծաբերդի և Մեծ Թաղերի ուղղություններում հարմար բնագծերի տիրելու նպատակով, ինչը հնարավորություն կտար Ադրբեջանի ԶՈՒ հարավային խմբավորմանը դուրս գալ օպերատիվ-մարտավարական նպաստավոր բնագծեր⁹:

Նմանապես, հակառակորդը ծախողման էր դատապարտված նաև ռազմաճակատի այլ հատվածներում, մասնավորապես Ասկերանի ՊՇ-ի Նովրուզլուի, Յուսիֆջանլուի, Քենգերլի-Մաքսուդլու գծի երկայնքով¹⁰:

Այսպիսով, հակառակորդն անընդհատ լարված էր պահում իրադրությունը հակամարտության գոտում՝ չդադարող հրթիռահրետակոծություններով ու հարձակումներով ըստ ամենայնի ստիպելով ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ի ստորաբաժանումներին պատասխան գործողությունների դիմել, ընդհուպ թշնամու կրակակետերի վնասագերծումը:

Հետ մղելով թշնամու հրթիռահրետանային ու հետախուզական շարժունակ խմբերի հարձակումներով ուղեկցվող ուժեղ ճնշումը՝ ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները հակահարձակման անցան հարավային ռազմաճակատի ամբողջ գծի երկայնքով՝ նպատակ ունենալով ազատագրել Հաղրութի շրջանի բռնազավթված բնակավայրերը և ճնշել հակառակորդի կրակակետերը:

Հակահարձակում Հաղրութի շրջանի հարավում

ԼՂՀ ԻՊՈՒ ստորաբաժանումների ընդհանուր հակահարձակումը Հաղրութի շրջանի հարավում սկսվեց 1993 թ. օգոստոսի 15-ին¹¹: Ադրբեջանցի ռազմական փորձագետը, ջանալով ԼՂՀ ԻՊՈՒ հակազդեցությունը ներկայացնել որպես նախահարձակում՝ այն դրել է օգոստոսի 11-ի տակ¹²: Հրետանային նախապատրաստությունից հետո, ԻՊՈՒ գրահատեխնիկայի աջակցությամբ հարձակման անցան օպերացիայում ներգրավված ստորաբաժանումները: Հետախուզական և 11-րդ առանձին մոտոհրա-

⁹ ԼՂՀ ՊՆԱ, Приказы ПКСО, дело N 4. Приказ Председателя комитета Самообороны НКР N 031, л. 74:

¹⁰ ԼՂՀ ՊՆԱ, Рабочая тетрадь оперативного дежурного, РТ N 150, л. 33-37:

¹¹ ԼՂՀ ՊՆԱ, Приказы ПКСО, дело N 4. Приказ Председателя комитета Самообороны НКР N 031, л. 75:

¹² Араслы 1995, 41.

ծգային գումարտակների համահավաք խմբի նախապես կատարած դիվերսիոն արտագրոհը Քարագլուխ գյուղում տեղակայված հակառակորդի վաշտի հենակետի ուղղությամբ, պսակվեց հաջողությամբ: Ինչպես կենդանի ուժի, այնպես էլ տեխնիկայի կորուստներ կրած հակառակորդը ստիպված էր ճողոպրել Քարագլուխ գյուղից: Սակայն, ազատագրված բնագծերը պահելու և ամրապնդելու համար ուղարկված 11-րդ առանձին մոտոհրաձգային գումարտակը (ԱՄՀԳ) թողեց պահակակետերը, ինչից անմիջապես օգտվեց հակառակորդը և զբաղեցրեց նախկին դիրքերը¹³: Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի (ԿՊՇ) ստորաբաժանումները տիրեցին Բանազուր (Բանաձոր) գյուղից հյուսիս ընկած 1042,0, 1139,4, 1008,5, 1004,0, 1064,0 նիշերով բարձունքների: Դրանից ընդամենը 20 րուպե անց 12-րդ ԱՄՀԳ-ն դուրս եկավ 805,4 նիշով բարձունքի բնագիծը: 14-րդ և 15-րդ ԱՄՀԳ-ները գրագետ տարաշարժով շրջանցելով Մենգելենաթա (նիշ 720,3) բարձունքը՝ դուրս եկան հակառակորդի թիկունքը՝ 467,5 ու 467,0 նիշերով բարձունքների բնագիծը: 6-րդ ՊՇ ստորաբաժանումները Շիշդաղ լեռան (նիշ 1314.4) ելման բնագծից օգոստոսի 15-ին առաջխաղացում սկսեցին Տոր, Բանաձոր, Առաքել գյուղերի ուղղությամբ: Մարտերի առաջին օրը նրանց հաջողվեց ազատագրել Տոր գյուղը և Բանաձորից հյուսիս ընկած մի քանի բարձունքներ: Հաջորդ օրը հաջողվեց ազատագրել Բանաձոր գյուղը և ճնշել հակառակորդի մի քանի կրակակետ:

ԻՊՈՒ-ի հակահարձակման ձախ թևում Մարտունու ՊՇ 21-րդ և 22-րդ ԱՄՀԳ-ները մարտերով առաջացան Վերին Յաղլավենդ բնակավայրի ուղղությամբ, որի շուրջ, բարձունքներում հարկադրված խոր պաշտպանության էր անցել ադրբեջանական 831-րդ ԱՄՀԳ-ն: Օգոստոսի 15-ին Մարտունու ՊՇ մոտոհրաձգային ստորաբաժանումները մտան Վերին Յաղլավենդ և Կարամամեղի գյուղերում սարքավորված ադրբեջանական բանակի հենակետերը, ինչպես նաև տիրեցին Դովլաթյարը բնակավայրի վրա գերիշխող բարձունքներին: Մարտունու ՊՇ 23-րդ և 24-րդ ԱՄՀԳ-ները միաժամանակ հակահարձակում ձեռնարկեցին Ներքին Վեյսալու գյուղի ռազմական հենակետի ուղղությամբ և վերահսկողություն հաստատեցին այնտեղ: Այնուհետև, շարունակելով առաջխաղացումը, հայ մարտիկները

¹³ ԼՂՀ ՊՆԱ, Приказы ПКСО, дело N 4, Приказ Председателя комитета Самообороны НКР N 031, л. 75:

տիրեցին Նամազչալա լեռանը (նիշ 348,5) ու Կոբու Դիլադարդա գյուղի կաթնապրանքային ֆերմային (ԿԱՖ): Իսկ այդ գյուղում տեղակայված ադրբեջանական բանակի ստորաբաժանումները, հայտնվելով 23-րդ և 24-րդ գումարտակների և աջից գրոհող 21-րդ և 22-րդ գումարտակների արանքում, առանց լուրջ դիմադրության փախուստի դիմեցին: Հայ մարտիկները տիրեցին նաև Քարվենդի մոտակա՝ 318,0 նիշով բարձունքին:

Հետախուզական սվյակների վերլուծությունից հայտնի դարձավ, որ հայկական ստորաբաժանների առաջխաղացումը կանգնեցնելու նպատակով, հակառակորդը մարտական տագնապով ոտքի է հանել Ջաբրայիլի, Ֆիզուլիի, Կուբաթլուի, Ջանգելանի հենադաշտերում կենտրոնացված բոլոր զինված ուժերը¹⁴: Իրացնելով այդ օպերատիվ տեղեկույթը և վերադասավորելով կենդանի ուժերն ու միջոցները՝ ԻՊՈՒ հրամանատարությունը շարունակեց զարգացնել հաջողությունը նշված օպերացիոն ուղղություններում: Մասնավորապես, Հադրութի ՊՇ ստորաբաժանումները մարտական գործողություններ սկսեցին Սուվեյմանլուի ուղղությամբ, իսկ Մարտունու և Շուշիի ՊՇ ստորաբաժանումները համապատասխանաբար ձախ և աջ թևերում նպաստավոր բնագծեր էին զբաղեցնում հարձակման անցնելու համար: Թերևս այդ վերախմբավորումներով պայմանավորված՝ ընդհանուր առմամբ, մարտերի թափն օրվա ընթացքում նկատելիորեն թուլացավ: Հայ մարտիկների հաջողություններն ստիպեցին Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական ղեկավարությանը վերստին հրադադար ադերսել, ինչը, սակայն, թելադրված էր ոչ թե ադրբեջանական կողմի խաղաղապիրական ձգտումներով, այլ ուժերի վերախմբավորում կատարելու և ադրբեջանական բանակում առաջացած խուճապը վերացնելու անհրաժեշտությամբ: Այդ մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ հրադադարի վերաբերյալ առաջարկությունից շատ չանցած, օգոստոսի լույս 17-ի գիշերը հակառակորդը հարձակում սկսեց Հադրութի շրջանի սահմանամերձ բնակավայրերից Էդիլլուի (Ուխտաձոր) ուղղությամբ: Մյուս կողմից, սխալ կլիներ հնարավորություն տալ պայմանավորվածությունները մշտապես խախտող ագրեսիվ հակառակորդին վերախմբավորելու տեղ հասցված ուժերն ու միջոցները և հարձակման անցնելու ճակատային գծի ամբողջ երկայնքով, ուստի ԼՂՀ ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները, առանց ժամանակ կորցնելու մի քանի ուղղություններով հակահարձակման անցան:

¹⁴ ԼՂՀ ՊՆԱ, Рабочая тетрадь оперативного дежурного, РТ N 150, л. 45:

Հարավային ճակատում հաջողությանը նպաստելու, ինչպես նաև Լաչինի միջանցքի անվտանգության ապահովման հիմնական խնդիրը լուծելու նպատակներով Լաչինի շրջանում հայ զինվորները մարտեր ծավալեցին «Կորբա» կոչվող բարձունքից մինչև Ուխտասար և թշնամուց մաքրեցին այդ տարածքը՝ հասնելով Ներքին Ֆարաջան գյուղին¹⁵: Իսկ Հաղրուֆի ՊՇ մարտիկները Կուբաթլուի շրջանում տիրեցին Վերին Կարակոյունլու բնակավայրի և 805,4 նիշով բարձունքի միջև ընկած՝ հակառակորդի կարևոր դիրքերին, Ֆիզուլիի շրջանում վերահսկողության տակ առան Վերին Ռաֆադինլիի շրջակայքը, 660,5, 539,5 և 493,3 նիշերով բարձունքները, գրավեցին Ջաբրայիլի (այժմ՝ Հաղրուֆի) շրջանի Դաշքեսան գյուղի թռչնապրանքային ֆերման (ԹԱՖ): Երեկոյան հակառակորդը երեք տանկի և հրետանային կրակի աջակցությամբ հարձակում ձեռնարկեց Դաշքեսան լեռան (նիշ 602,1) կողմից: Հայ մարտիկները, հետ շարտելով թշնամուն, անցան հակահարձակման և տիրեցին այդ կարևոր բարձունքին: Ժամը 21.25-ին հայ մարտիկները հաստատվեցին նաև համանուն գյուղում: Այսպիսով, սահմանված հնգօրյա հրադադարը խախտած ադրբեջանական կողմը, փաստորեն, ստացավ արժանի հակահարված¹⁶:

Օգոստոսի 20-ին, ձգտելով բեկում մտցնել մարտական գործողությունների թատերաբեմում, Մարտունու շրջանի ուղղությունում գտնվող թշնամու զորակայանից փորձ արվեց ճեղքել ՊՇ-ի արևելյան պաշտպանական գիծը: Հայ մարտիկները, կորուստներ պատճառելով հակառակորդին, ստիպեցին թողնել նրա իսկ հենակետերը: Մարտական գործողությունները շարունակվեցին նաև Հաղրուֆի ՊՇ և Լաչինի ուղղություններում: Մարտական գործողություններ սկսեցին նաև Մարտունու ՊՇ մյուս ստորաբաժանումները և սրընթաց գրոհով ժամը 20.15-ին տիրեցին 472 նիշով բարձունքին (Քավթաուլու) և Աղբուռուն լեռանը:

Նախապատրաստական ձեռնարկումներից հետո, 1993 թ. օգոստոսի 22-ին ԼՂՀ ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները հակահարձակման անցան Ֆիզուլի-Ջաբրայիլ-Կուբաթլու օպերացիոն ուղղություններով¹⁷: Հաղրուֆի ՊՇ 13-րդ, 14-րդ, 15-րդ, Մարտունու ՊՇ 21-րդ, 22-րդ ԱՄՀԳ-ին և Հաղ-

¹⁵ ԼՂՀ ՊՆԱ, Рабочая тетрадь оперативного дежурного, РТ N 150, л. 47:

¹⁶ Հարությունյան 2001, 121-122, հմմտ. Հարությունյան 2015, 152:

¹⁷ ԼՂՀ ՊՆԱ, Հաղրուֆի ՊՇ ՊԲ հրամանատարի վճիռը 15.08.1993 թ.-26.09.1993 թ., քարտեզ N 22, գույքահամար 210, Օպերատիվ բաժնի աշխատանքային քարտեզ. Հաղրուֆի ՊՇ, հուլիս-օգոստոս, 1993 թ., քարտեզ N 21, գույքահամար 206:

րույթի ՊՇ-ին օգնության եկած 83-րդ Առանձին մոտոհրաձգային բրիգադին (ԱՄՀԲր), ինչպես նաև կենտրոնական ենթակայության ականանետային դիվիզիոնին հաջողվեց նույն օրը մտնել Ֆիզուլի՝ դրանով իսկ լիովին անվտանգ դարձնելով ԼՂՀ արևելյան սահմանները¹⁸ (քարտեզ 1)¹⁹: Վերոհիշյալ ադրբեջանցի հեղինակը ստիպված է խոստովանել, որ «հակառակորդի ուժերի ճնշման տակ ադրբեջանական 160-րդ գնդի և տեղի բրիգադի զորամասերը հարկադրված էին թողնել Ֆիզուլին և համանուն շրջանը՝ 1.050 կմ² ընդհանուր մակերեսով»²⁰:

Զուգահեռաբար ազատագրվեց նաև Սեյիդահմեդլի գյուղի մոտակա 378,7 նիշով բարձունքը: Կուբաթուրի և Ջաբրայիլի շրջանների միջակայքում շրջապատվեց ադրբեջանական «Գորշ գայլեր» խմբավորումը և ջախջախվեց: Գերի հանձնվեցին վեց գրոհայիններ:

Մարտական գործողությունների հիմնական թատերաբեմից ՊԲ հրամանատարության ուշադրությունը շեղելու նպատակով թշնամին օգոստոսի 22-ին փորձեց ճեղքել ԻՊՈՒ պաշտպանությունը Օմարի լեռնանցքի ուղղությամբ, բայց, կորուստներ կրելով, հետ շարտվեց: Այդուհանդերձ, օգոստոսի 23-ին մարտերը նշված ուղղություններում շարունակվեցին: Մարտունու ՊՇ ստորաբաժանումները հակառակորդի զինված ուժերից մաքրեցին Կարախանբեյլի մեծ գյուղը և պաշտպանություն բռնեցին գյուղից դուրս: Նույն օրը վերահսկողություն սահմանվեց Ալխանլը գյուղի մոտակա 236,0 նիշով բարձունքի ու ոչխարապրանքային ֆերմայի (ՈԱՖ), ապա այգիների շրջակայքի վրա: Մարտունու ՊՇ զրահատեխնիկան մտավ Ալխանլու²¹: Հայ մարտիկներին հաջողվեց հասնել Վերին Քյուրդմահմուդլու բնակավայրի հենակետերին: Վերահսկողության տակ առնվեցին նաև Խորովլու բնակավայրը և նրա շրջակա բարձունքները:

Դեռևս օգոստոսի 20-ին Հադրութի շրջանում ազատագրելով Առաքել գյուղը և այդ տեղամասում հակառակորդին ամբողջությամբ հետ շարտելով ԼՂՀ տարածքից՝ 6-րդ ՊՇ մարտիկները օգոստոսի 23-ին հյուսիսից և արևմուտքից հակահարձակման անցան Ջաբրայիլի ուղղությամբ:

¹⁸ ԼՂՀ ՊՆԱ, Приказы ПКСО, дело N 4, Приказ Председателя комитета Самообороны НКР N 031, л. 75:

¹⁹ Այս և հաջորդ երկու դեպքերում օգտագործվել են Խաչատրյան, Ղազարյան, Մարգարյան 2008, գրքի համապատասխան քարտեզները:

²⁰ Араслы 1995, 41.

²¹ Ղարիբյան 2014, 129:

յամբ: Միաժամանակ, արևելքից առաջխաղացում սկսեցին 11-րդ, 12-րդ ԱՄՀԳ-ները Դաշքեսան լեռ - Չերեքեն - Խորովլու գծի ուղղությամբ և օրվա վերջում, 61-րդ, 62-րդ, 63-րդ ԱՄՀԳ-ների հետ միասին տիրեցին Զաբրայիլ քաղաքին (քարտեզ 2):

Կուրթաթլուի ուղղությունում Շուշիի ՊՇ ստորաբաժանումներին օգնության հասած ԻՊՈՒ այլ ստորաբաժանումների՝ համագործակցված գործողությունների շնորհիվ վերջապես կոտրվեց թշնամու կատաղի դիմադրությունը:

Հաջողությամբ շարունակելով առաջխաղացումը՝ ԼՂՀ ԻՊՈՒ ստորաբաժանումներն ազատագրեցին Կազանզամին բնակավայրը 134,0 նիշով բարձունքի (Սեյիդլի անբնակ գյուղի) մոտ, դուրս եկան Թումասասարի (Թումասասարի) (նիշ 1580,5) և 1322,8 նիշով բարձունքի բնագիծը: Այդտեղից շարժվելով Դաղ Թումաս-1 և Դաղ Թումաս-2 բնակավայրերի ուղղությամբ՝ օգոստոսի 25-ի երեկոյան կողմ հայ մարտիկները ձախ թևում տիրեցին գերիշխող՝ 1079,8 նիշով բարձունքին, իսկ աջում՝ Դաղմաշանլը բնակավայրին: Հակառակորդի կրակակետերը ճնշվեցին Դաշվեյսալի և Խավըսը գյուղերում (Զաբրայիլի շրջան), որից հետո հայկական կազմավորումները շարժվեցին Թովմասասարի և համանուն բնակավայրի ուղղությամբ²²: Օրվա ընթացքում անընդհատ հրետակոծվեցին 83-րդ ԱՄՀԲր պաշտպանական դիրքերը: 360,4 և 341,0 նիշերով բարձունքների միջև ընկած տեղամասի վրա թշնամին գրոհ ձեռնարկեց մեկ վաշտի կազմով ու փորձեց մտնել Ալասկարը գյուղը: Հետ մղելով գրոհը՝ հայ մարտիկները հակահարձակման անցան և, կոտրելով թշնամու դիմադրությունը, մտան Վերին Սեյիդահմեդլի և Կորգան գյուղերը:

Իսկ արդեն օգոստոսի 28-ին 83-րդ ԱՄՀԲր ստորաբաժանումները մտան Վերին Շուքուրբեյլի և Ներքին Աբդուռահմանլու, որով կանխվեց հակառակորդի հարձակումը Ֆիզուլիի օպերատիվ-մարտավարական ուղղությունում: Ինչպես ասում են՝ մարտադաշտը ցույց տվեց, որ հակառակորդի ռազմական ինքնաթիռների և ուղղաթիռների օդային հարձակումները ևս չէին կարող խանգարել հայ զինվորների անկասելի առաջխաղացմանը: Հետախուզության հայթայթած տեղեկությունների և գերիների ցուցմունքների համաձայն՝ մոտակա ադրբեջանական գյուղերը խուճապահար ու արագ լքվում էին:

²² ԼՂՀ ՊՆԱ, Рабочая тетрадь оперативного дежурного, РТ N 150, л. 56:

Հաջողությամբ էին զարգանում Կուբաթլուի շրջանում հակառակորդի կրակակետերի ճնշման նպատակով մղվող մարտական գործողությունները: Օգոստոսի 29-ին 5-րդ ՊՇ ստորաբաժանումները՝ Ն. Դանիելյանի հրամանատարությամբ, մարտական գործողություններ սկսեցին Կուբաթլուի շրջանում և մտան Կարակիշիյար գյուղը:

Օգոստոսի 30-ի մարտական գործողությունների շնորհիվ հայկական ստորաբաժանումները վերահսկողության տակ առան Կուբաթլուի շրջանի Խոջիկ, Բալա-Սոլթանլը և Խանդեկ բնակավայրերը:

Հադրութի ՊՇ մարտիկները շարունակեցին առաջխաղացումը Ֆիզուլիի շրջանի Ներքին Քյուրդահմեդլի գյուղի ուղղությամբ: Թշնամու գերակշռ ուժերին հաջողվեց ծուղակի մեջ առնել հայ մարտիկներին: Սակայն անհապաղ ձեռնարկված միջոցների շնորհիվ հայ մարտիկներին հաջողվեց ճեղքել շրջապատման օղակը:

Արդեն օգոստոսի 31-ին հայ մարտիկները տիրեցին 835,0 նիշով բարձունքին: Նույն օրը 4-րդ ՊՇ ստորաբաժանումները տիրեցին Գյումբեզ լեռանը (նիշ 1004,4): Ավելի աջ գործող Հ. Բաղմանյանի ստորաբաժանումը թշնամուց մաքրեց Կուբանթեփե լեռը (նիշ 1762), Մելիքահմեդլի բնակավայրը, Խըղըրլը գյուղը և 4-րդ ՊՇ ստորաբաժանումների հետ շարունակեց առաջխաղացումը Աբդալանլը-Լեփեխեյրանը - 781,0 նիշով բարձունք գծով: Մարտունու ՊՇ ստորաբաժանումները ԹԱՖ-ից առաջացան 830,0 և 798,0 նիշերով բարձունքների ուղղությամբ²³:

Հադրութի շրջանի արևմտյան մասի և Կուբաթլուի շրջանի թշնամական կրակակետերի ոչնչացման մարտերին մասնակցեցին Շուշիի ՊՇ 51-րդ, 52-րդ, 53-րդ, Հադրութի ՊՇ 16-րդ ԱՄՀԳ-ները, ինչպես նաև 2-րդ և 4-րդ ՊՇ-ների առանձին ստորաբաժանումներ: Կարող է տպավորություն ստեղծվել, թե ԻՊՈՒ հաղթարշավը հեշտ ու սահուն էր ընթանում: Ամենևին: Հատկանշենք, որ Կուբաթլուի շրջանում մարտերը մղվում էին մեծ դժվարությունների հաղթահարմամբ: Միայն Շուշիի ՊՇ-ի և օգնության հասած ԻՊՈՒ այլ ստորաբաժանումների փոխհամագործակցված գործողությունների շնորհիվ հաջողվեց Կուբաթլուի ուղղությունում կտրել հակառակորդի դիմադրությունը: Այս ճակատում, Բաշարաթ գյուղի ուղղությամբ Շուշիի ՊՇ-ի ձեռնարկված զորաշարժը մեծապես նպաստեց հակա-

²³ ԼՂՀ ՊՆԱ, Հադրութի ՊՇ ՊԲ հրամանատարի վճիռը 15.08.1993 թ.- 26.09.1993 թ., քարտեզ N 22, գույքահամար 210:

նակորդի դիմադրության ընկճմանը, ուստի այն արժանի է հատուկ ուսումնասիրության²⁴:

Ադրբեջանական բանակի առանձին ստորաբաժանումների և տեղի բնակչության կատաղի դիմադրությամբ հանդերձ՝ հայկական կազմավորումները երեք ուղղություններով՝ Ջաբրայիլի, Գյուլբեհրդի և Հագարի գետի ձախափնյակի կողմերից խորացան Կուբաթլուի շրջանի տարածք՝ վերջնանպատակ ունենալով տիրել համանուն շրջկենտրոնին:

Այս օպերացիայի անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Կուբաթլուի շրջանում ամրացած հակառակորդը մշտապես սպառնում էր Լաչինի միջանցքի անվտանգությանը, կրակի տակ էր պահում Ստեփանակերտ-Երևան ավտոմայրուղին: Ջարմանալիորեն, այս փաստը չէն ուրանում անգամ ադրբեջանցի հեղինակները: Այսպես, օրինակ, վերոհիշյալ Ջ. Արասլը գրել է. «Դրանով (օգոստոսի 31-ին Կուբաթլու շրջկենտրոնին տիրելով - Մ.Հ.) վերացավ Լաչինի միջանցքն ադրբեջանական բանակի կողմից շրջափակելու մեկ և կես տարվա ընթացքում պահպանված սպառնալիքը»²⁵: Ձգտելով ապահովել ԼՂՀ հարավային սահմանների լիակատար անվտանգությունը՝ ԻՊՈՒ-ն հակահարձակման անցավ՝ օպերատիվ-մարտավարական խնդիր ունենալով ջախջախել Ադրբեջանի ՋՈՒ Կուբաթլուի խմբավորումը և ամսվա վերջին օրը վնասազերծեց Կուբաթլու շրջկենտրոնը²⁶ (քարտեզ 3):

Ընդհանրացնելով վերոհիշյալ մարտական գործողությունների վերաբերյալ ոչ գաղտնի տվյալները՝ կարող ենք փաստել, որ Հադրուֆի շրջանի բռնազավթված մասի ազատագրման, Ֆիզուլիի, Ջաբրայիլի, Կուբաթլուի շրջանների կրակակետերի ճնշման օգոստոսյան օպերացիան ռազմաքաղաքական մեծ նշանակություն ունեցավ: Վերացվեց ԼՂՀ հարավարևելյան ու հարավային սահմանների, ինչպես նաև Ստեփանակերտ-Գորիս ավտոմայրուղու վրա կախված մշտական սպառնալիքը, վնասազերծվեցին Ֆիզուլիի, Ջաբրայիլի, Կուբաթլուի ռազմակայանները, ջախջախիչ պարտության մատնվեցին համանուն շրջաններում կուտակված թշնամական խմբավորումները, Արցախի շուրջ ընդլայնվեց անվտանգության գոտին, և ԻՊՈՒ-ն հաստատվեց նպաստավոր բնագծերում: Ռազ-

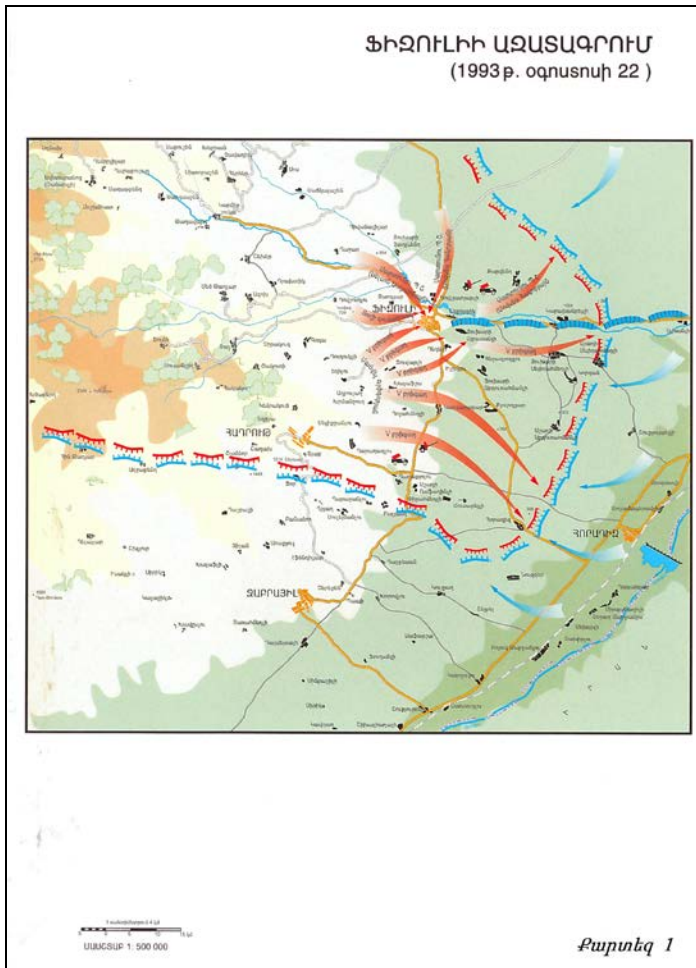
²⁴ Հարությունյան 2019, 116:

²⁵ Араслы 1995, 41.

²⁶ ԼՂՀ ՊՆԱ, Приказы ПКСО, дело N 4. Приказ Председателя комитета Самообороны НКР N 031, л. 76:

մական ու բարոյահոգեբանական հարվածներ ստացած Ադրբեջանը ստիպված էր համաձայնել բանակցությունների սեղանի շուրջ նստելու ռուսական առաջարկություններին²⁷:

ԼՂՀ ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները, հետապնդելով ճողոպրող թշնամուն, կանգ առան Իրանի սահմանից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա, ինչը նշանակում էր, որ իրականություն էր դառնում ռազմաճակատի գիծը կարճելու մտահղացումը:

²⁷ Казимиров 2009, 99.

և 13-րդ մեքենայացված բրիգադները²⁹: Ի պատասխան՝ Անդրկովկասյան ռուսական զորախմբի հրամանատարությունն սկսեց 127-րդ մոտոհրաձգային դիվիզիայի հրամանատարաշտաբային զորավարությունները՝ Հայաստանի տարածք թուրքական ագրեսիայի կասեցման խնդիրների ճշգրտմամբ: Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը համալրեց ու լիակատար մարտական պատրաստության բերեց սահմանի երկարությամբ ձգված կազմավորումները, սկսեց զորավարություններ մարտական գործողությունների գոտու անմիջական հարևանությամբ³⁰: Արդեն պատմության գիրկն էր անցել մեր ազգային ու պետական շահերը ոտնակոխ անելու՝ այլ տերությունների ամոթալի գործելակերպը, այլևս հայ ժողովուրդը չէր հանդուրժելու դիվանագետների կամայականությունները և իր վճռական խոսքն ասելու էր հաղթական զենքի լեզվով՝ կանգնեցնելով հակառակորդներին կատարված փաստի առաջ³¹: Փորձը ցույց է տալիս, որ միայն այս կերպ կարող էր վերականգնվել պատմական արդարությունը:

Ռուսաստանի ԱԳՆ-ի միջնորդությամբ, օգոստոսի 31-ի հետմիջօրեին ԼՂՀ-ի և Ադրբեջանի պատվիրակությունների միջև ստորագրվեց հրադադարի համաձայնագիր, որն ուժի մեջ պիտի մնար մինչև սեպտեմբերի 10-ը ներառյալ, իսկ այդ ընթացքում պետք է հանդիպելին երկու հանրապետությունների ղեկավարները, սակայն, հիմնական պայմանավորվածությունները մնացին թղթի վրա՝ Ադրբեջանի ապակառուցողական քաղաքականության պատճառով:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, 1993 թ. օգոստոսին Արցախի ԻՊՈՒ ձեռնարկած օպերացիաները հարավային սահմանների երկայնքով և հակառակորդի ռազմական հենադաշտերի վնասազերծումը Ջաբրայիլի, Ֆիզուլիի և Կուբաթլուի շրջաններում ունեցան ռազմաքաղաքական կարևոր նշանակություն ինչպես մեր հանրապետության անվտանգության ու պաշտպանունակության բարձրացման, այնպես էլ զինված ուժերի շինարարության համար: Այդ օպերացիաների վերափմաստավորումը կարող է նշանակալիորեն հարստացնել Արցախում կիրառված ռազմարվեստի առանձին տարրերն ընդհանրացնող պատմությունը և ոչ հեռու անցյալի փորձով նոր իմաստ հաղորդել

²⁹ Араслы 1995, 42.

³⁰ Իսախանյան, Ղազարյան, Մարգարյան 2008, 136:

³¹ Մարտիկ 1999, օգոստոս, N 34:

ազդեցիվ հակառակորդին կանխիչ հարվածներով խաղաղություն պարտադրելու ռազմավարությանը:

Գրականություն

Աբրահամյան Հ. 2007, Մարտնչող Արցախը, գիրք Գ (1985-2000), Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս», 700 էջ:

ԼՂՀ ՊՆԱ, Приказы ПКСО, дело N 4, Нач. 01.01.1993 г.-оконч. 30.12.1993 г., 99 л. (Инв. N 15/2-9), Приказ Председателя комитета Самообороны НКР N 031, л. 74-76:

ԼՂՀ ՊՆԱ, Рабочая тетрадь оперативного дежурного, 96 л., РТ N 150 (23.11.1996 г.), н. 16.07.93 г. -ок. 25.10.93 г., лл. 33-37, 45-47, 56:

ԼՂՀ ՊՆԱ, Օպերատիվ բաժնի աշխատանքային քարտեզ, Հաղորդի ՊՇ, հուլիս-օգոստոս, 1993 թ., քարտեզ N 21, գույքահամար 206:

ԼՂՀ ՊՆԱ, Հաղորդի ՊՇ ՊԲ հրամանատարի վճիռը 15.08.1993 թ. - 26.09.1993 թ., քարտեզ N 22, գույքահամար 210:

Խաչատրյան Հ., Ղազարյան Գ., Մարգարյան Ս. 2008, Հաղթանակներն ինչպես եղել են. ազդականչը 44, Երևան, «Հայկական Հանրագիտարան», 864 էջ:

Հակոբյան Թ. 2008, Կանաչ և սև. Արցախյան օրագիր, Թեհրան, «Ալիք», 584 էջ:

Հակոբյան Հ. (խմբ.) 2006, Զորավարը, Երևան, հրատ. նշված չէ, 208 էջ:

Հակոբյան Հ. (խմբ.) 2013, Զորավարը, գիրք 2-րդ, Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 280 էջ:

Հասրաթյան Ս. 1998, Գոյամարտ (ԼՂՀ պաշտպանության բանակի մարտական ուղու պատմության համառոտ ուղեցույց), Ստեփանակերտ, Ստեփանակերտի պոլիգրաֆիկոնարկության հրատարակչական կենտրոն, 64 էջ:

Հասրաթյան Ս. 2001, Ղարաբաղյան պատերազմ, Երևան, «Ամարաս», 254 էջ:

Հասրաթյան Ս. 2002, Մարտանցում (ՊԲ ԿՊՇ մարտական ուղու համառոտ պատմությունը), Երևան, «Ամարաս», 68 էջ:

Հասրաթյան Ս. 2008, Պաշտպանության բանակի պաշտպանական շրջանները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս», 456 էջ:

Հասրաթյան Ս. 2009, Պաշտպանության բանակի հրթիռահրետանային և հակաօդային պաշտպանության զորքերը Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս», 144 էջ:

- Հասրաթյան Ս. 2010, Պաշտպանության բանակի զորատեսակները, ծառայությունները և առանձին ստորաբաժանումները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլուս», 256 էջ:
- Հասրաթյան Ս. 2018, Արցախյան ճակատում (1991 թ. ապրիլ-2016 թ. ապրիլ), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 256 էջ:
- Հարությունյան Մ. 1999, Հակառակորդի չդադարող սադրանքները (օգոստոս, 1993 թ.), «Մարտիկ», օգոստոս, N 33, էջ 3, 6:
- Հարությունյան Մ. 1999, Պատմական հողերի ազատագրումը (օգոստոս, 1993 թ.), «Մարտիկ», օգոստոս, N 34, էջ 3:
- Հարությունյան Մ. 2000, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ազատագրական մարտերը 1993 թ. օգոստոսին, Երիտասարդ գիտաշխատողների 27-րդ նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, էջ 40-42:
- Հարությունյան Մ. 2001, Արցախյան պատերազմը և Պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991-1994 թթ.: Պատմ. գիտութ. թեկնածուի գիտակ. աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան (պահվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական և Հայաստանի ազգային գրադարաններում), 196 էջ:
- Հարությունյան Մ., Խաչատրյան Հ. 2004, Ֆիզուլիի, Ջաբրայիլի և Կուբաթլուի ռազմական գործողություն 1993, Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994: Հանրագիտարան 1 հատորով, Երևան, «Հայկական Հանրագիտարան», էջ 697-699:
- Հարությունյան Մ. 2004, Ռազմաճակատի հարավարևելյան ուղղությունում Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերի հակահարձակումը հրահրված էր ադրբեջանցիների կողմից, «Մարտիկ», 14-21 օգոստոսի, N 35, էջ 3:
- Հարությունյան Մ. 2015, Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991-1994 թթ., «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք), գիրք 5, Շուշի, «Կաճառ», էջ 150-157:
- Հարությունյան Մ. 2019, Արցախյան պատերազմի կարևոր օպերացիաների պատմագրական լուսաբանման որոշ վիճահարույց հարցերի մասին, «Հայկական բանակ» (ՀՀ ՊՆ պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանի (ՊԱՀՀ) ռազմագիտական հանդես), N 4, էջ 111-120:
- Հովհաննիսյան Ա. 2015, Բանակաշինությունը Հայաստանի երրորդ հանրապետությունում, Երևան, Պատմության ինստիտուտ, 355 էջ:

- Ղարիբյան Գ. 2014, Իմ անցած մարտական ուղին, Կաճառ (ԿԳԿ-ի տարեգիրք), գիրք 3, Շուշի, «Կաճառ», էջ 120-134:
- Սարգսյան Ս. 2002, Հայկական բանակ (Բանակը մեր ժողովրդի և պետության անվտանգության գրավականն է), Երևան, «Ամարաս», 112 էջ:
- Օհանյան Ս. 2012, Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը (համառոտ ուրվագիծ), Երևան, 400 էջ:
- Араслы Дж. 1995, Армяно-азербайджанский конфликт (военный аспект), Баку, «Эргюн», 88 с.
- Арутюнян В. 1997, События в Нагорном Карабахе. Хроника, часть V. Январь 1993 г.- июль 1995 г., Ереван, «Гитутюн», 512 с.
- Арутюнян М. 2009, Азербайджан-НКР: краткая история военного конфликта, «Вестник» Университета Месроп Маштоц (сборник научных статей), N 3, с. 40-62:
- Жирохов М. 2009, Карабах: земля раздора, Киев, «Румб», 264 с.
- Казимиров В. 2009, Мир Карабаху. Посредничество России в урегулировании нагорно-карабахского конфликта, Москва, Международные отношения, 456 с.

**ԱՐՑԱՒԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԹԵՎՈՒՄ 1993 Թ.
ԱՄԱՌԱՅԻՆ ՌԱՀՄԱՐՇԱՎԻ ՄԱՐՏԱՎԱՐԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Միեր Հարությունյան

Ամփոփում

Ինչպես և սպասվում էր, Աղդամի խմբավորման պարտությունից հետո հակառակորդը վիթխարի կենդանի ուժ և միջոցներ կուտակեց Ֆիզուլիի և Ջաբրայիլի շրջաններում՝ հարվածի գլխավոր ուղղությունը տեղափոխելով ԼՂՀ հարավարևելյան ու արևելյան շրջաններ: Հետ մղելով հակառակորդի ուժեղ ճնշումը՝ ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները հակահարձակման անցան հարավային ռազմաճակատի ամբողջ երկայնքով:

Հաղորդի շրջանի ազատագրման, Ֆիզուլիի, Ջաբրայիլի, Կուբաթլուի շրջանների կրակակետերի ճնշման օգոստոսյան ռազմական գործողությունը ռազմավարական և բարոյական մեծ նշանակություն ունեցավ: Վերացվեց ԼՂՀ արևելյան ու հարավային սահմանների, ինչպես նաև Ստեփանակերտ-Գորիս ավտոմայրուղու վրա կախված մշտական սպառնալիքը, վնասազերծվեցին

Ֆիզուլիի, Ջաբրայիլի, Կուբաթլուի ռազմակայանները, ջախջախիչ պարտության մատնվեցին համանուն շրջաններում կուտակված թշնամական խմբավորումները, ընդլայնվեց Արցախի անվտանգության գոտին, և ինքնապաշտպանության ուժերը հաստատվեցին նպաստավոր բնագծերում: Ռազմական ու բարոյահոգեբանական հարվածներ ստացած Ադրբեջանը ստիպված նստեց բանակցությունների սեղանի շուրջ: Սակայն Ադրբեջանն ինչպես մարտական գործողությունների թատերաբեմում էր խախտում հրադադարի ռեժիմը, այնպես էլ դիվանագիտական ճակատում էր խափանում խաղաղարար գործընթացների դրական զարգացումները՝ ԼՂՀ-ի հետ հիմնախնդիրն ամեն կերպ մղելով ռազմական լուծման հուն: Ահա թե ինչու հարկ եղավ ևս մի քանի շնչուցիչ հարված հասցնել ադրբեջանական ռազմամուկներին, որպեսզի նրանք մի առ ժամանակ հրաժարվեն իրենց զավթողական նկրտումներից:

Բանալի բառեր՝ Արցախ, ազատագրում, զորակայան, Ֆիզուլի, Ինքնապաշտպանության ուժեր, հարավային ռազմաճակատ, անվտանգության գոտի:

О ТАКТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ЛЕТНЕЙ КАМПАНИИ 1993 Г. НА ЮЖНОМ ФЛАНГЕ ОБОРОНЫ АРЦАХА

Мгер Арутюнян

Резюме

Как и следовало ожидать, после поражения Агдамской группировки противник сосредоточил значительное число живой силы и средств в Физулинском и Джебраильском районах, тем самым перенеся направление главного удара на юго-восточные и восточные районы НКР. Отбив мощный натиск противника, подразделения Сил самообороны перешли в контрнаступление по всей линии южного фронта.

Августовская операция по освобождению Гадрутского района, подавлению огневых точек в Физулинском, Джебраильском, Кубатлинском районах имела большое стратегическое и моральное значение. Была ликвидирована постоянная угроза восточным и южным рубежам НКР, а также автомагистрали Степанакерт – Горис, были уничтожены военные базы Физули, Джебраила, Кубатлу, потерпели поражение сконцентрированные в одноимённых районах вражеские группировки, была расширена зона безопасности вокруг Арцаха, подразделения Сил самообороны заня-

ли выгодные позиции. Азербайджан, которому был нанесен военный и морально-психологический удар, вынужден был сесть за стол переговоров. Однако азербайджанская сторона как на арене военных действий нарушала режим прекращения огня, так и на дипломатическом фронте срывала позитивное развитие миротворческого процесса, всячески пытаясь решить карабахскую проблему силовыми методами. Именно поэтому потребовалось нанести сокрушительный удар азербайджанским милитаристам, чтобы они на какое-то время отказались от своих захватнических планов.

Ключевые слова – Арцах, освобождение, военная база, Физули, Силы самообороны, южный фронт, зона безопасности.

ON THE TACTICAL FEATURES OF 1993 SUMMER CAMPAIGN OF ARTSAKH DEFENSE ON THE SOUTHERN FLANK

Mher Harutyunyan

Abstract

As expected, after the defeat of Agdam group the enemy concentrated a large amount of manpower and equipments in the Fizuli and Jebrail regions, thereby shifting the direction of the main attack to the southeastern and eastern regions of the NKR. Having beaten off the enemy's strong blow, SDF units began a counterattack all along the southern front. The August operation to liberate the Hadrut region and to suppress the firing points in the Fizuli, Jabrail and Kubatlu regions was of great strategic and moral importance. The constant threat to the eastern and southern boundaries of the NKR, as well as to the Stepanakert-Goris highway was liquidated, military bases of Fizuli, Jabrail, Kubatlu were destroyed, the rival factions concentrated in these regions suffered a crushing defeat, the security zone around Artsakh was expanded, SDF units took favorable positions. Receiving military, moral and psychological strike, Azerbaijan was forced to come to the negotiating table. However, Azerbaijan was both violating the cease-fire regime on the battlefield and thwarting the positive development of the peacemaking process on the diplomatic front, strongly pushing the Karabakh problem to the military solution. That is why it became necessary to strike a number of punishing blows to the Azerbaijani militarists to make them abandon their invasive plans for a while.

Key words – Artsakh, liberation, military base, Fizuli, Self-Defense Forces, southern front, security zone.